

Григорій Щербій
(Київ)

ПРОБЛЕМА ПОГРАНИЧЧЯ В ЗАРУБІЖНІЙ ЕТНОЛОГІЇ

Здобуття Україною незалежності стимулювало прискорення трансформації вітчизняного народознавства в сучасну етнологічну науку. Свідченням цього є передусім повернення до проблем, які тривалий час були табуйованими, зростання інтересу до етнокультури зарубіжжя, залучення методів інших наукових шкіл, зокрема й т. зв. “буржуазної” етнології та ін. Масштабність зазначених змін, перетворення їх у стійку тенденцію вимагає, зокрема, знання та, при потребі, використання досвіду зарубіжної етнологічної науки. Практика науково-організаційної діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, особливо останніх років, переконливо довела як доцільність та перспективність поглиблення міжнародного наукового співробітництва, так і потребу вдосконалення його форм і методів.

Потреба й можливість запозичення досвіду зарубіжної етнології, окрім принципів загального характеру, визначається тематикою конкретних наукових проєктів. При дослідженні проблем пограниччя видається доцільним звернення до досвіду науковців сусідніх країн, оскільки тоді, попри все інше, можна сподіватися на отримання порівняльного матеріалу. З огляду на це видається перспективним передусім науковий доробок етнологів Польщі.

Природно, що його вичерпну характеристику можна здійснити тільки після аналізу всіх публікацій, планів науково-дослідницьких робіт наукових осередків, тематики конференцій тощо. Однак, зважаючи на реальні можливості та конкретну мету, пропонуване дослідження базувалося на публікаціях журналу “Etnografia Polska” (далі – “EP”) 1990–2005 років. Такий вибір зумовлений кількома взаємопов’язаними обставинами. По-перше, – журнал “EP” є офіційним виданням провідної наукової інституції Польщі в галузі традиційної та давньої культури – Інституту археології та етнографії Польської АН. По-друге, власне впродовж останніх п’ятнадцяти-двадцяти років у польському суспільстві, зокрема й соціогу-

манітарних науках, остаточно утвердилися європейські цінності. Нарешті, з 1990 року по 2005 рік у “EP” опубліковано близько 10 матеріалів, серед них понад 15 теоретико-методологічних статей, які безпосередньо стосуються теми етнокультури пограниччя або висвітлюють близькі проблеми. Отже, далі йтиметься про такі їхні вузлові моменти, які становлять незаперечний інтерес для вітчизняної науки.

Важливо визначити особливості понятійного апарату, що ним послуговуються польські вчені. Насамперед це стосується як власне терміна “пограниччя”, так і пов’язаного з ним означення “культура пограниччя”. Як можна було переконатися, на сторінках “EP” сутність названих термінів описана доволі детально. Серед тих, хто доклав зусиль до цього, слід насамперед назвати Дагнослава Демського, ґрунтовна стаття якого була опублікована 2003 року¹ Автор стверджує, що розуміння на пограниччя як лише периферії етнічного або культурного простору є доволі поверховим. Таким чином, і визнання тісної обумовленості культури пограниччя лінією державних кордонів не завжди коректне. Зазвичай мешканці пограниччя перебувають у полі впливу суміжних територій, унаслідок чого їм притаманні спільні культурні цінності. З огляду на це дослідник визначає пограниччя як зону обабіч кордону, в якій простежуються впливи, характерні для обох його сторін. Отже, пограниччя є місцем зіткнення принаймні двох культур.

Способи поєднання культур у пограниччі, як і їх результати, досить різноманітні. Однак Д. Демський стверджує, що одна з культур завжди є домінуючою. Таким чином, пограниччя не становить зони рівномірного змішування культурних традицій, це, радше, простір, що нагадує мозаїку або аплікацію. Це поняття найповніше визначає результати єдності різноманітних процесів і одночасно пояснює наявність у пограниччі нерівномірно розвинутих пластів культури, які належать різним народам.

Д. Демський вважає, що при дослідженні культури пограниччя, як і будь-якого іншого етнічного масиву, слід враховувати не лише горизонтальні (просторові), але й вертикальні (часові) зв’язки, тобто міжпоколінну трансляцію культури. Однак, на його думку, у зазначених регіонах етногенетичні та етнокультурні процеси час-

то проходять незалежно один від одного. Отже, для культури пограниччя є характерним брак історичної тяглості, унаслідок чого в багатьох випадках елементи двох або навіть кількох культур певна сторона вважає за свої.

Термін “пограниччя” був однією з ключових проблем міжнародної наукової конференції, що відбулася в Кракові в 1994 року² Незважаючи на стислий виклад, інформація про погляди польських учених стосовно зазначених проблем вельми змістовна. Так, Р. Кантор закликав не пов’язувати термін “пограниччя” з його типовим географічним та етнографічним розумінням. Пограниччя – це культурний обшир, у якому боротьба за простір породжує низку конфліктів. Найчастіше це конфлікти стосовно кордонів, сфери мови, символів, проблем святих місць і т. ін. Наголошуючи на існуванні конфліктів у царинах фольклору та етнокультури, Р. Кантор водночас не вважає їх перешкодою для сталого розвитку культури та трансляції культурних традицій.

Г. Бабінський трактує пограниччя як місце стику різних культурних груп, зв’язок яких з етнічною територією здебільшого доволі своєрідний. З огляду на це, він запропонував вирізняти кілька типів територій, які можна вважати пограниччям: частину власного центру, якщо вона є своєрідним культурним викликом для власне центру; великі зміни, які сталися внаслідок реалізації концепції т. зв. “плавильного котла”, або “тигля”; конфронтацію між центрами, які суперничають між собою; місію для оборони певної ідеї або збереження місцевих традицій; культурний простір з домінуючою регіональною свідомістю (“тутейшість”).

Сучасна польська етнографічна наука енергійно використовує категорію “історична свідомість”. Конкретні її прояви в умовах пограниччя висвітлено в кількох публікаціях “ЕР”, зокрема в статтях Амудени Рутковської³ та Моніки Наврацької⁴. М. Наврацька вважає, що наявні в суспільстві уявлення про минувшину, ставлення до певних історичних подій і навіть окремих етапів історії та їх вплив на життя сьогоденної спільноти не завжди адекватні з офіційними науковими доктринами. Ставлення до минулого, ідентифікація з ним позначаються дослідницею терміном “нарратив-

на історія”. Подібну позицію відстоює і А. Рутковська, яка наголошує, що важливо почути ті самі події, про які пишуть у шкільних підручниках, але прочитати їх з іншої перспективи – очима людей, які знають їх з оповідей близьких, а інколи самі брали в них участь.

Публікації “ЕР” дають уявлення про методику дослідження пограничних територій польськими вченими. Зазвичай цю інформацію містить більшість публікацій, однак є й такі, що приділяють питанням методики особливу увагу. У цьому плані заслуговує на увагу стаття Івони Кабжинської-Ставарж⁵, зокрема ті її сторінки, які демонструють можливості застосування біографічного методу. Суть його полягає в тому, що увага інформаторів зосереджується на оцінках т. зв. порогових ситуацій – історичних подій, переломних для окремих осіб чи певних груп. Такий спосіб, вважає дослідниця, є особливо перспективним для дослідження етнічної ідентичності. Зокрема, він був застосований під час польової роботи серед поляків Білорусі, для яких пороговими ситуаціями стали Друга світова війна, виселення в Сибір чи Німеччину, зміна державної приналежності території проживання тощо.

У процесі практичного застосування та вдосконалення біографічний метод певним чином трансформувалася й тепер визначається дослідницею як розповідне етнографічне опитування⁶. Його проведення складається з двох фаз. У першій інформатор, оповідаючи власну біографію, має повну свободу викладу; у другій дослідник ставить йому додаткові питання, покликані доповнити розповідь. Відповідно до мети й тематики дослідження, тема, хронологічні межі відповідей інформатора також можуть конкретизуватися або уточнюватися. Отримана під час розповідного опитування інформація може доповнюватися даними, одержаними від аналізу різного типу писемних джерел. Водночас усна інформація суттєво відрізняється від останніх, оскільки згадувані події постають у певному історичному контексті. Зафіксоване ставлення особи чи групи осіб до згаданого дає уявлення про ідентифікаційні цінності, символічні для інформаторів. Надзвичайно вагомим є висновок дослідниці про те, що втрата зазначених цінностей

засвідчує дезінтеграцію групи як аутентичної та творчої спільноти, здатної до освоєння й передачі своїх цінностей наступним поколінням.

Важливим аспектом дослідження історичної свідомості польські етнографи вважають встановлення того, наскільки розуміння минулого залежить від офіційної пропаганди, а наскільки оповіді інформаторів є результатом власних переживань⁷. З огляду на це запропоновано виокремлювати три категорії інформаторів. В оповідях осіб із низьким освітнім рівнем дані, почерпнуті з усної традиції, переплітаються зі свідченнями ЗМІ. Тому для згаданої групи характерна значна міфологізація не лише минулого, але й сучасного. Іншу картину можна отримати від осіб із вищим рівнем освіти. У поглядах цієї групи простежується помітна залежність від знання гуманітарних цінностей, які дає історія та література. Однак, якщо знання останніх обмежене рівнем середньої школи, такі інформатори демонструють значний вплив сучасних даних на їхні оцінки історичного минулого. Цікавим є становище в третій групі інформаторів. Серед осіб, які професійно займаються гуманітарною проблематикою, найбільше вчителів. Оскільки саме вони мають основний вплив на формування історичної свідомості молоді, їхня роль особливо вагомая. Однак виявляється, що їхні знання, спираючись на об'єктивні факти, не позбавлені впливу стереотипних поглядів чи побутового мислення. Інформатори зазначеної групи також не часто оцінюють сучасне життя в контексті минулих подій. Отже, не дивно, що минуле й сучасне ми бачимо як цілком самостійні категорії. У згаданій групі дані писемної історії часто поєднуються з тим, що вважають за історію в повсякденному житті.

У контексті питання про методику польських учених варто навести перелік проблем, які були поставлені в науковому проекті “Етнічні стосунки”⁸. У межах дослідження особливостей ідентичності населення Західної Білорусі окреслювалися такі конкретні завдання: реконструкція функціонуючих (раніше й тепер) образів суспільних, етнічних та інших груп; реєстрація змін, які відбуваються в зазначених групах під впливом змін історичного середовища, економічної ситуації тощо; визначення став-

лення до білоруської держави, відродження білоруської культури й мови.

Природно, що у всіх проаналізованих публікаціях “ЕР” вагоме місце відводилося висвітленню результатів досліджень, проведених у пограниччі. У вже згадуваній статті І. Кабжинської-Ставарж⁹ багато уваги приділено чинникам народної та етнічної самоідентифікації, до яких зараховано передусім римо-католицьку релігію, мову, місцепроживання та етнічну свідомість предків. Найпоширенішими є стереотипи, згідно з якими поляк означає те саме, що й католик, а росіянин, білорус, українець – православний. До того ж представники вищезазначених трьох народів найчастіше називаються одним словом “русские”. Православ'я носить назву “руської віри” і виступає ідентифікаційним чинником так само чітко, як і “віра польська”, тобто римо-католицька. Характерно, що цей стереотип однаковою мірою поділяють як поляки, так і білоруси.

Доволі своєрідним є стан мови як етноідентифікаційного чинника. Тривалий час основною сферою, де зберігалася польська мова в Західній Білорусі, була сфера віри. Таким чином, знання польської мови не всіма визначається як ознака польськості. Найбільше таких серед середнього покоління та молоді. Представники старших поколінь підкреслюють необхідність знання мови хоча б у тому обсязі, який необхідний для участі в релігійному житті. У вказаних групах заперечується можливість заміни польської мови білоруською в літургії, до чого схиляються молодь та середні покоління. Загалом же польську визнали рідною 13,3 % опитаних, тоді як білоруську – 63,9, а російську – 22,6 %¹⁰.

Синонімічність термінів “поляк” і “католик” спостерігається у відповідях інформаторів на конкретно поставлене запитання про їхню національність. У матеріалах, отриманих за допомогою розповідних етнографічних опитувань, найчастіше зафіксовані терміни “свої”, “свої люди”, “наші” та опозиційні до них “інші”, “чужі люди”, “прибульці”, “приблуди”. Характерно, що останній термін однаково стосувався як поляків, так і людей інших національностей, якщо вони прибули до згаданої місцевості після 1945 року з інших територій, навіть якщо це було сусіднє село.

Природно, що термін “свої” вживався стосовно осіб однієї віри та національності з ін-

форматором. Водночас польські вчені зафіксували його застосування щодо мешканців, які народилися в місцевості, де проживає інформатор, а також предків його сусідів.

Для інформаторів старшого покоління однією з головних рис польськості є факт народження в Речі Посполитій. Для багатьох осіб, які належать до різних поколінь, дуже важливим є також усвідомлення приналежності до польських коренів. “Діди і прадіди наші були поляки – значить, ми також поляки”, – така відповідь звучить у багатьох відповідях представників молодих поколінь.

Не можна проігнорувати ще один висновок польських етнологів: вони зафіксували відсутність серед поляків Білорусі слов'янської ідентифікації. Спільний для всіх інформаторів, інколи цей факт виглядає особливо промовисто: для багатьох осіб, передусім старшого покоління, термін “слов'яни” невідомий¹¹.

Ототожнення національності з вірою призводить до визнання ідентичності польської культури та католицької віри, а “руської” культури – з православ'ям. Однак І. Кабжинська, ґрунтовно досліджуючи ознаки ідентичності¹², зауважує, що практично жоден з інформаторів не був спроможний переконливо пояснити засадничі доктринально-теологічні відмінності між католицьким і православним віросповіданням. Здебільшого увагу акцентували лише на відмінності певних ритуалів. Водночас дослідження зафіксувало факт частого повторення твердження про перевагу польської культури над іншими. “Вища” культура зазвичай ототожнювалася зі шляхетською, яка багатьма усвідомлюється загалом як культура “польської нації”. Доволі часто за “вищу” вважають також культуру сучасних поляків, які мешкають у Польщі. Головними прикметами вищого культурного статусу називали спосіб поведінки, ставлення до оточуючих, насамперед гречність, учтивість, вживання слова “прошу” і т. ін. Ознаками поляка інформатори часто називали ім'я та прізвище людини, її зовнішній вигляд чи навіть певні фізично-антропологічні риси. Водночас дослідниця вказала на той факт, що інформатори не задумувалися над стереотипністю власних суджень і браком фактів на підтвердження їх у дійсності. Присутність рис характеру і зовнішнього вигляду як факторів ідентичності відзначали й інші дослідники¹³, підкрес-

люючи, що зазвичай в умовах пограниччя вони мають тенденцію до перетворення у характер взаємних стереотипів.

Етнологи Польщі переконані, що проблеми культурної та етнічної ідентифікації безпосередньо пов'язані зі знанням власної культурної спадщини¹⁴. Прикладом цього вони вважають поляків Білорусі, в середовищі яких процес трансляції культурних традицій десятиліттями відбувався переважно в родинях, власне навіть у вузькому колі родин. За таких умов знання старшими поколіннями культури власної групи мало вагоме значення не лише для процесу культурної трансляції, але й для формування ідентичності. Проте, на думку автора зазначеної статті, рівень знань польської культури та історії локальної спільноти, якою є поляки Білорусі, можна вважати дуже низьким. Подекуди це привело до формування регіональної самосвідомості. Своєрідність її полягає в тому, що, незважаючи на існування певних стереотипів, за яким ідентифікуються поляки й білоруси, іноді зазначені народи – “свої” один для одного. Проявом такої “спільності” є позитивний стереотип місцевої людини – працюючої, схильної до порядку та спокою, добрих стосунків із сусідами. Таким чином, білоруси зі Східної Білорусі, росіяни й навіть поляки з Польщі інколи є “чужими” й усвідомлюються як носії інших, часто негативних стереотипів¹⁵.

На те, що тривалі сусідсько-територіальні зв'язки інколи можуть бути важливішими за культурні, а інколи і релігійні, вказували й інші дослідники¹⁶. До того ж ситуація, коли певна сторона вважає ті чи інші елементи культури своїми, зберігається, змінюється лише співвідношення між “своїм” та “чужим”. Основним чинником, який впливає на пропорцію між ними, Д. Демський вважає віддаленість від кордону: чим більше територія віддалена від нього, тим менше рис культури зараховується до “чужих”¹⁷. Так, життя особи на прикордонні він порівняв із ситуацією дитини, яка мусить досягти єдності обох батьків, які то живуть у злагоді, то ледве терплять, а часом й ненавидять один одного.

Дослідження польськими вченими проблем культури й ідентичності порубіжних територій має ще один аспект. Незважаючи на увагу до процесів, які відбуваються

в польсько-білоруському пограниччі, воно було визначене як “terra incognita”¹⁸. Що ж тоді говорити про польсько-українське пограниччя, якщо про нього “ЕР” в останні півтора десятка років, по суті, не згадувала. Лише в одному з номерів було посилання на інше видання, в якому називалися позитивні та негативні чинники етнічної самосвідомості поляків України¹⁹. Головний висновок цитованого автора полягає в тому, що усунування польської мови з костелів України означає етнічне самогубство поляків, оскільки костел віддавна був bastіоном польськості, а католицизм – “вірою польською”.

Не ставлячи завдання порівнювати польський та український досвід етнографічного вивчення порубіжжя, слід все-таки зазначити наявність у ньому як спільних рис, так і певних особливостей. Польська та українська етнологія вивчали феномен культури пограниччя ще тоді, коли це були кордони між республіками СРСР та країнами соціалістичного табору. Від початку 90-х років ХХ ст. польські вчені інтенсифікували зазначений напрям досліджень, тоді як в Україні він був суттєво звужений, і повернення до нього розпочалося порівняно нещодавно. Водночас польська етнологія зазвичай орієнтується на обидві сторони пограниччя, розширюючи його межі до територій, на яких проживає бодай помітна кількість етнічних поляків. Українська наука традиційно більше уваги приділяє зонам змішаного розселення на власній території, тоді як сумісні з Україною території інших країн досліджуються, по суті, спорадично.

Певні відмінності характеризують методику етнологічних студій. Учені обох країн продовжують розширювати й вдосконалювати фіксацію явищ та реалій культури, однак етологи Польщі чимраз більшу увагу спрямовують на питання сприйняття й оцінювальне ставлення до матеріальних, а особливо духовних компонентів традиційної культури та їх модифікацій у різних верствах сучасного суспільства. Поза сумнівом, що налагодження системного і всебічного співробітництва етнологів України й Польщі видається вкрай доцільним та перспективним.

¹ Demski D. Pogranicze jako Patchwork. Refleksje z Białorusi // EP. – 2003. – Т. XLVII. – З. 1–2. – С. 129–148.

² Kaczmarek U. Międzynarodowa Konferencja Naukowa “Pogranicze – Kultura – Tożsamość. Dziedzictwo przeszłości i współczesne problemy”. – Kraków, 25–27. X. 1994 // EP. – 1995. – Т. XXXIX. – З. 1–2. – С. 220–223.

³ Rutkowska A. O świadomości historycznej mieszkańców Białorusi Zachodniej // EP. – 1999. – Т. XLIII. – З. 1–2. – С. 89–200.

⁴ Nawracka M. J. Świadomość historyczna mieszkańców Puszczy Nalibockiej // EP. – 2003. – Т. XLVII. – З. 1–2. – С. 285–304.

⁵ Kabzińska-Stawarz I. Polacy na Białorusi – informacja o badaniach prowadzonych przez pracowników Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie // EP. – 1995. – Т. XXXIX. – З. 1–2. – С. 39–49.

⁶ Kabzińska I. O słowach, emocjach i “polskiej krzywdzie” // EP. – 1999. – Т. XLIII. – З. 1–2. – С. 81–100.

⁷ Rutkowska A. O świadomości historycznej mieszkańców Białorusi Zachodniej // EP. – 1999. – Т. XLIII. – З. 1–2 – С. 190.

⁸ Waszczyńska K. Terra incognita // EP. – 1999. – Т. XLIII. – З. 1–2. – С. 147–149.

⁹ Kabzińska-Stawarz I. Polacy na Białorusi... – С. 34.

¹⁰ Там само – С. 38.

¹¹ Kabzińska I. Utopijna idea słowiańskiej jedności w świetle podziałów w łonie katolicyzmu i prawosławia oraz konfliktów między “siostrzanymi Kościołami” // EP. – 2001. – Т. XLV. – З. 1–2. – С. 99–116.

¹² Kabzińska I. O kulturze “Polskiej nacji”, kulturze narodowej i możliwościach ich transmisji (na przykładzie Polaków z Białorusi) // EP. – 1996. – Т. XL. – З. 1–2. – С. 209–227.

¹³ Demski D. Pogranicze jako Patchwork. – С. 133.

¹⁴ Kabzińska I. O kulturze “polskiej nacji”... – С. 217.

¹⁵ Wittels K. Kim jest Polak, a kim Białorusin w świadomości mieszkańców okolic Nieswieża i Klecka // EP. – 1999. – Т. XLIII. – З. 1–2. – С. 151–164.

¹⁶ Kabzińska-Stawarz I. Polacy na Białorusi... – С. 37.

¹⁷ Demski D. Pogranicze jako Patchwork. – С. 134.

¹⁸ Waszczyńska K. Terra incognita. – С. 148.

¹⁹ EP. – 2003. – Т. XLVII. – З. 1–2. – С. 354.